

ARTUR KONOPACKI

Uniwersytet w Białymstoku

Jak być dobrym muzułmaninem: nauki praktyczne płynące z kitabów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (na przykładzie kitabu Łuckiewicza)

W niniejszym artykule poruszony został temat nauk moralnych, które zostały zawarte w księgach religijnych muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Muzułmanie ci żyjąc w otoczeniu świata chrześcijańskiego, w celu utrzymania swojej religii islamu zostali zmuszeni do wytwarzania własnej literatury religijnej. Jedną z nich były kitaby, w których zawarta była nauka moralna, zalecenia religijne. W niniejszym artykule chciałem wskazać jakie wartości moralne i nauka płynęła z tych ksiąg dla muzułmanów zamieszkujących i żyjących w realiach świata chrześcijańskiego.

Słowa kluczowe: Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego, muzułmanie, kitab, kitabistyka, Koran, nauki moralne, islam.

1. Rys historyczny osadników w Wielkim Księstwie Litewskim

Tatarzy muzułmanie, którzy osiedlili się na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w końcu XIV wieku w swej zdecydowanej większości byli wojownikami. Wraz z ich przybyciem, oprócz wiedzy i umiejętności wojaskowej, na ziemiach litewskich zagościł islam [Zob. Kryczyński 1932; Tyszkiewicz 1989]. Tatarzy w wyniku zmniejszenia się kontaktów ze światem muzułmańskim, w tym wypadku tureckim, tracili z czasem w wyniku zachodzących procesów asymilacyjnych również znajomość języków orientalnych. Tatarzy pochodzący z różnych części byłego imperium mongolskiego posługiwali się różnymi narzeczami i dialektami językowymi. Co więcej, osadzając się w państwie litewskim nie zachodziła potrzeba posługiwania się swoim językiem, a wręcz mogło to zostać odebrane wrogo — wszak Litwa i Korona zmagająca się z zagonami tatarskimi lennikami potęgi osmańskiej, które pustoszyły południowo-wschodnią granicę. Rozrzucenie na dużym terytorium osiedli tatarskich i wchodzenie w małżeństwa z miejscowymi kobietami przyśpieszały proces asymilacji językowej¹. W tym też należy

upatrywać się dość wczesnego utracenia języków ojczystych (różnych dialektów) osadników tatarskich.

Najważniejsza księga religijna przybyłych osadników Koran spisana była w języku arabskim, stąd też ten język cieszył się wielką estymą i poważaniem wśród wyznawców islamu. W celu zachowania swojej tożsamości wyznaniowej Tatarzy na własne potrzeby sprowadzali księgi religijne, a kiedy stało się to niemożliwe z powodu ciągłych napięć pomiędzy Rzeczypospolitą a Turcją, Krymem, kiedy ustanowiono zakaz kontaktów, w tym przywożenia literatury czy sprowadzania duchownych, zajęli się ich kopiowaniem. W trosce o swoją wiarę i przekazywanie jej kolejnym pokoleniom oraz aby uniknąć wchłonięcia przez ogół społeczeństwa chrześcijańskiego, pośród którego funkcjonowali, zaczęła powstawać własna literatura religijna o charakterze pomocniczym jak na przykład modlitewniki podręczne (chamaify) czy literatura wyjaśniająca zasady czytania świętej księgi teŕdzwydy [Por.: Szykiewicz 1935]. Z uwagi na fakt, iż tylko niewielka grupa społeczności muzułmańskiej na ziemiach litewskich знаła język arabski powstawały przekłady na język miejscowy, aby ułatwić zrozumienie treści koranicznych — były to tak zwane tefsiry. Tatarzy odsunięci od centrów muzułmańskiego życia religijnego, by przetrwać musieli sami wytwarzać księgi religijne, co więcej nie posiadali — nie mieli dostępu do wytworów teologii muzułmańskiej. Na swoje potrzeby musieli zatem również tworzyć księgi o quasi teologicznym charakterze, często wykorzystując dostępne chrześcijańskie księgi religijne, które po odpowiednim “oczyszczeniu” z wątków niepasujących do islamu były włączane w literaturę muzułmańską, najczęściej w postaci opowieści zawartych w kitabach². Tatarzy żyjący w oderwaniu od społeczeństwa muzułmańskiego zmuszeni zostali do wytwarzania ksiąg, w których zawarte byłyby nakazy, zakazy, treści, które objaśniałyby zasady religijne i sposób ich wypełniania. Ważne było przy tym również zrozumienie istoty wykonywanych obrzędów, rytuałów oraz ich znaczenie: religijne, etyczne, moralne. *Księgi te miały pokazać czy dać możliwość zrozumienia i wytłumaczenia w prosty sposób zasad religii muzułmanom, żyjącym w społeczeństwie chrześcijańskim.*

Koran spisany po arabsku z pewnością był zupełnie niezrozumiały dla prostych wojowników tatarskich. W środowisku tatarskim funkcjonowały przekłady w postaci tefsiru, ale że struktury Koranu naruszać nie wolno, a nie wszystko w nim jest wyłożone w sposób prosty, należało stworzyć księgę, która tłumaczyłaby zawilości i meandry religii islamu. Dodatkowo Tatarzy chcieli przekazywać swoją religię i tradycję następnym pokoleniom, uczyć ich co jest dobre, wskazywać co jest złe. Jak należy postępować, a jakich postępków unikać. Istniała wprawdzie sunna, czyli tradycja Proroka,

jednak na ziemię Wielkiego Księstwa Litewskiego z wielkim trudem docierała nieliczna literatura religijna, która przekazywałaby te informacje. Z tego powodu Tatarzy zmuszeni zostali do stworzenia księgi, która by w prosty sposób przekazywała wiedzę religijną z jednej strony i była by jednocześnie zbiorem-kodeksem nakazów moralnych. Takimi księgami stały się kitaby.

Kitaby nie były tak liczne jak chamały — podręczne modlitewniki, a mimo wszystko do naszych czasów zachowało się ponad dwadzieścia zabytków tego typu [Klucz do raju 2000, 7]. Nieco mniejszym objętościowo zabytkiem, w którym występowały treści podobne do kitabowych był półkitab.

Zawartością kitabów interesowali się już w przeszłości badacze czy duchowni muzułmańscy: Ali Woronowicz, Jakub Szynkiewicz Anton Antonowicz, Jan Stankiewicz, którzy w swoich pracach zajmowali się kwestiami językowymi i charakterem przekładu [por. Woronowicz 1935]. Pierwszym pełnym wydaniem kitabu było opracowanie Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza zatytułowane *Klucz do raju* — był to przekład kitabu Milka-manowicza, który ukazał się w roku 2000 [Klucz do raju].

2. Nauki moralne w Kitabie Łuckiewicza

W niniejszym tekście chciałbym skupić się na prześledzeniu wątku nauk moralnych dla muzułmanina na wybranym przekładzie piśmiennictwa kitabowego, mianowicie na Kitabie Iwana Łuckiewicza³. Kitab ten pochodzący z połowy XVIII wieku został opracowany przez zespół pod kierunkiem Galiny Miśkinienie i wydany w Wilnie w 2009 roku.

Czym jest kitab? Jakub Szynkiewicz zdefiniował to w następujący sposób: księga treści religijnej, w której zebrane są opowiadania z historii proroków, legendy treści religijnej, nawet baśnie wzięte ze Wschodu; w niej znajdziemy też tłumaczenia niektórych modlitw i sur Koranu, obrządków religijnych, objaśnienie zasad religii Islamu [Szynkiewicz 1932].

Człowiek w swoim codziennym egzystowaniu potrzebuje wskazówek w jaki sposób się zachować, czego się bać, czemu nie ulec, jak być dobrym. Potrzeby te posiadał od zawsze, czego najlepszym potwierdzeniem jest zdefiniowanie pierwszych norm moralnych. W świecie starożytnej Grecji rolę tę spełniały mity, w których to współczesny człowiek do dziś odnajdzie ponadczasowe prawdy, obrazy miłości, wierności (vide Penelopa), dotrzymywania zobowiązań (vide Kasandra, Narcyz), godnego zachowania się w gościnie (vide Syzyf) etc. Kolejną kodyfikacją było oczywiście prawo Hammurabiego. Innymi kodyfikacjami norm i zachowań społecznie pożądanymi były normy religijne: judaizmu, chrześcijaństwa i islamu. Każde z tych wyznań wytworzyło swoisty system moralny, zalecając wypełnianie ich swoim wyznawcom, za co miała czekać ich nagroda — zbawienie, raj. W niniejszym

artykule skupię się na nakazach moralnych, które odnajdujemy w kitabach, a które były wskazaniem sposobu postępowania muzułmanów — mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Głównym źródłem wiedzy o tym jak powinno się postępować jest dla muzułmanów Koran. Uzupełnieniem tej wiedzy jest sunna. Kitab natomiast stanowił księgę, która była źródłem wiadomości religijnych w tym praktyk, modlitw, pouczających opowieści o powstawaniu świata i o życiu proroków. Był on spisany literami arabskimi z uwagi na szacunek jakim Tatarzy obdarzali arabski, jako język Księgi objawionej. W warstwie językowej natomiast był on białoruski, polski, nie brakło tam wtrętów arabskich, w tym cytatów z Koranu, zdarzały się turcyzmy czy zapożyczenia z innych języków. Na przykładzie kitaba tzw. Łuckiewicza warto zastanowić się w szczególności nad elementami nauk moralnych skierowanych do muzułmanów. W analizie tekstu kitabowego poświęconego moralności znajdziemy następujące zagadnienia:

O obowiązkach muzułmanina co jest rozkazane od Pana Boga

O sadodze i dawaniu jałmużny

O zgodzie i sierotach

O szanowaniu ojca i matki

O poszanowaniu sąsiadów-jak szanować sąsiadów

O szanowaniu starszych

O szanowaniu ludzi uczonych

O dobrych i złych uczynkach

O śmierci niewiernego

O pijaństwie.

Kitab w swej moralizatorskiej treści wskazuje cechy dobrego muzułmanina, odwołuje się tu przede wszystkim do Koranu. Sugeruje, kto jest dobrym muzułmaninem, definiując go za pomocą II sury: “Nie jest pobożnością, że zwracacie twarze ku wschodowi i ku zachodowi. Lecz prawdziwie pobożny jest: kto wierzy w Boga i w Dzień Ostatni; w aniołów, w Księgi i w proroków; i ten kto rozdaje majątek — mimo umiłowania go — bliskim krewnym, sierotom i biedakom, podróżnemu i żebrzącym, i na wykup niewolników; i ten kto odprawia modlitwę; i ten kto daje jałmużnę” (Koran, s. II w. 117, s. 34)⁴. Ciekawym jest, że poza wątkiem koranicznym znajdujemy tu dalsze wyliczenia: “rozdaje albo nadaje skarby i dobytki na miłość Boga i na dom boży święty meczet”, jest to wtręt wstawiony pomiędzy tekst koraniczny, “ubogim ludziom i synom, podróżnym cudzoziemcom co oddalili się od swoich domów i tym co mają dług, tym co stają w modlitwie i dają zekat i dziesięcinę (...) cierpliwymi są w niedostatkach w biedach i chorobach, w czasie wojny...tacy ludzie są prawdziwymi miłośnikami Boga i są bojaźliwi

Boga, tak mówi Pan “To przychodzi od Allaha” (Koran, s. IV w. 78 “To przychodzi od Boga”), co jest powiedziane od Pana Boga to temu wszystkiemu wierzyć powinien muzułmanin” (Kitab, s. 6B w. 10). W domyśle, co jest objawione w Koranie. Następnie twórca kitabu wymienia pięć filarów wiary z odpowiednimi odniesieniami do Koranu.

W omawianym kitabie Łuckiewicza wyraźnie zaakcentowano również kwestię wizerunku Boga, co szczególnie dla muzułmanów jest wielce istotne: “i nikt jego [Boga —AK] wizerunku mieć nie może” (Kitab, 7A w. 5). Warto przy tym zauważyć, że zapis ten mógł mieć duże znaczenie w kontekście funkcjonowania w świecie chrześcijańskim, gdzie muzułmanie mogli widzieć “wizerunki Boga” w świątyniach katolickich i prawosławnych — a wiemy z innych źródeł, że Tatarzy odwiedzali je nie tylko w celach poznawczych [Konopacki 2010, 75]. Zatem zapis ten był niezwykle istotny z teologicznego i edukacyjnego punktu widzenia. Pamiętać bowiem należy, iż kitaby były czytane w domach, jako element edukacji religijnej. Tak przedstawione sformułowania miały uwrażliwić młodych muzułmanów i wytłumaczyć dlaczego w islamie brak jest wizerunków Boga.

Kitab jako księga religijna niesie w sobie ogromną wartość edukacyjną. Śmiało można wręcz stwierdzić, że kitab niejednokrotnie możemy porównać do swoistego elementarza wiedzy religijnej, przedstawiającego treści w sposób przystępny dla mniej wykształconej warstwy społecznej. Odwołuje się on do przykładów z życia wziętych, a mających bezpośrednie odniesienie religijne. Jest to zdecydowanie prostsza nauka niż ta płynąca z Koranu, do rozumienia której potrzebne było wykształcenie teologiczne. Kitab miał być w swoim założeniu prostą formą łatwą do przyswojenia dla większości ludzi. Spójrzmy na kolejny przykład z niego płynący, mówiący o sadodze — dobrowolnej ofierze na rzecz muzułmanów współbraci. W kitabie odnajdujemy passus, odwołujący się wprost do Koranu, nawołujący wiernych do dzielenia się majątkiem: “Ci którzy rozdają swoje majątki na drodze Boga, są podobni do ziarna, które wydało siedem kłosów, a w każdym kłosie-sto ziaren” (Koran, s. II w. 261. W Kitabie s. 8A w. 15). Kitab napomina, że ten kto “ofiaruje skarby swoje na drodze Boga potem tego nie żałuje i nie odejmuje [nie żąda zwrotu — AK] tego co ofiarował i nie chwali się tym, nie wymawia i nie trudzi innych dla nich jest zapłata u Pana Boga jich [u nich — AK] nie będzie strachu nad nim ani się oni zafrasują na sądzie bożym” (Kitab, s. 8B w. 1–6). Treść kitabu mówi także o mocy sadogi: “u proroka pytali kiedy nie mamy co dać na sadogę, prorok mówił choć by dla łaski bożej pół jabłka daj to pół jabłka od połowy piekła obroni”; “Prorok mówił kiedy nie ma czego dać dobry czyn dobrą rzecz za sadogę idzie” (Kitab, s. 9A w. 5). O tym jak ważne dla pobożnego muzułmanina pozostaje dawanie sadogi mówi fragment

kitab, w którym czytamy: “Pan Bóg wam powiedział sadogę dawać a od biedy obroni i uratuje jego od grzechów” i dalej: “dobre słowo życzliwe dla muzułmanina lepsze jest jak dawanie sadogi” (Kitab, s. 9B w. 3).

Przy tej okazji wymienione są następujące cechy człowieka, które Pan Bóg lubi “Bóg lubi dobrych i skromnych ludzi” (Kitab, s. 9A w. 1). W kitabie mamy również przestrożę, aby nie dawać sadogi dlatego, żeby się chwalić przed ludźmi, lecz należy czynić to tak jak zaleca Koran: “Jeśli dajecie jawnie jałmużnę, to jest dobrze; ale jeśli ją ukrywacie i dajecie biednym to jest lepsze dla was i to zmazuje wam nieco waszych złych czynów” (Koran, s. II w. 271). I dalej: “zekat i dziesięcinę [sic!] dawać jawnie bo jest to fard a sadogę tajemnie bo jest nafil” (Kitab, 9B w. 11, 12). Kitab w bezpośredni sposób naucza wiernych jak postępować z sierotami i powołuje się bezpośrednio na cytaty z IV sury Koranu Kobiety: “Dawajcie sierotom ich mienie i nie zamieniajcie tego, co dobre, na to co złe; i nie zjadajcie ich majątku, dołączając go do waszego majątku” (Koran, s. IV w. 2).

Ważną część kitab stanowi fragment poświęcony rodzicom, ojcu i matce, w którym mowa jest o nakazie szanowania i słuchania ich, dbania kiedy dosięgnie ich starość, by nie okazywać im gniewu i prosić Boga “Boże miłościwy zmiłuj się nad moimi rodzicami nad ojcem nad matką moją” (Kitab, s. 11 A w. 14). Ważną cechą dobrego muzułmanina ma być również troska o bliskich krewnych i sieroty. Co więcej kitab zwraca uwagę, żeby “ubogim ludziom częstuje [?], szanuje, wybacza mu, nie odprawia z niczym choćby kafirinem [niewiernym — AK] był — powołując się na surę z Koranu (76:8–9) (Kitab, s. 12 A w. 1). Kitab zwraca także uwagę na dobro sąsiedzkich stosunków, zaleca: “szanować i poważać nie obrażaj ich [sąsiadów — AK] i jeśli masz strawę a sąsiad zajdzie albo jeśli do niego idziesz albo jego w dom swój zapraszasz bez niego nie jedz (...) jak mówił Džebrail ..szanuj sąsiada choćby kafirynem był, jeśli ktoś klnie na sąsiada to tak jakby na proroków kłął a ten kto klnie na proroków to jakby na Boga kłął” (Kitab, s. 12 B w. 4–7).

Kitab naucza by z szacunkiem odnosić się nie tylko do sąsiadów, do bliskich krewnych czy sierot, ale także, żeby utrzymywać dobre stosunki z owym kafirynem czyli niewiernym — co jest ważne w kontekście życia muzułmanów w środowisku chrześcijańskim, Tym między innymi można by tłumaczyć dobre relacje, które utrzymywały się przez wieki w państwie litewskim. Nieznane są tu właśnie między Tatarami-muzułmanami a środowiskiem chrześcijańskim. Warto tym wątkom przyjrzeć się bliżej, zwłaszcza w kontekście współczesnego wyjaśnienia fenomenu pokojowej egzystencji chrześcijaństwa i islamu na ziemiach Rzeczypospolitej.

Innym aspektem życia moralnego na jaki wskazuje kitab jest sprawa szacunku jakim należy obdarzać ludzi starszych. Księga napomina “każdego

szanuj i poważaj w starości go nie zasmucaj...Pan Bóg mówi wstydź się [ich, starych ludzi — AK] karać, męczyć bo u nich brodę jasną mają to słowa prawdziwe bożego posłannika, kiedy Pan Bóg ich szanuje a my powinniśmy starych [też — AK] szanować” (Kitab, s. 13 A w. 8–13).

Kolejnym elementem nauk moralnych płynących z kitabu są słowa skierowane do wiernych, aby z czcią i nabożnością podchodzili do ludzi uczonych: “Swego imama bo i każdego uczonego szanuj i poważaj, prorok mówił, kto uczonego człowieka lubi kto na niego spogląda jakoby sześćdziesiąt lat Bogu się modlił...dla uczonych ludzi najwyższe miejsce będzie w raju” (Kitab, s. 13 A–13 B w. 15–18; 1–6), “uczenni ludzie podobnie jak deszcz “umarłą ziemię” odradza tak człowiek adamowe grzechy wewnątrz nich czyni “umarłymi” a ich wnętrze żywymi czyni” (Kitab, s. 13 B w. 16–17, 14 A, w.1). Widać wyraźnie zwrócenie uwagi na rolę i rangę uczonych. Wielokrotnie podkreślono znaczenie uczonych jako tych, którzy mają swoją nauką oświecać wnętrza — duszę (serce). Pozyskana wiedza (w szczególności religijna) dzięki uczonym pozwoli oczyścić “wnętrza” wiernych, a więc pozbyć się grzechów. Oczywiście jest tu bezpośrednio nawiązanie do kwestii poznawania religii i następnie wypełnianie jej nakazów. Bowiem człowiek nieświadomy grzechów, które popełnia nie może być za nie karany. Stąd też duży nacisk na poznawanie zasad religijnych, aby owo “wnętrza z grzechów adamowych oczyścić”.

Kitab w bardzo ciekawy sposób prezentuje i omawia również przywary ludzkie, które mają wpływ na nasze postępowanie, a co w konsekwencji przekłada się na karę lub nagrodę po śmierci. Kitab, nie będący przecież dziełem poetyckim, w wielu miejscach, a w poniższym przykładzie szczególnie, w sposób niezwykle piękny literacko przywołuje owe wady ludzkie, stosując paralelizm składniowy, w celu spotęgowania ich znaczenia. Najciekawszym, czy może najpiękniej ujętym w ocenie piszącego te słowa są właśnie omawiane przez autora kitabu przywary ludzkie. Płynący z tego kitabowego tekstu uniwersalizm przesłania jest tak trafny, przy czym nie posiadający żadnych odniesień do konkretnego wyznania, a trafiających w sedno człowieczeństwa i nasze wcale nie najlepsze cechy. Fragment poniższy jest wspaniałym przykładem stosowania prostej formy literackiej, która w bezpośredni sposób trafia do serca słuchacza, bez wielkich odniesień natury teologicznej. Jest to również bardzo ciekawe ujęcie, które nie jest w swej treści skierowane jedynie do wyznawców islamu, bowiem nie ma w nim wskazania, iż należy pomagać, czy spełniać dobre uczynki tylko wobec muzułmanów. Uniwersalizm i piękno tego fragmentu zawarte jest bowiem w jego przesłaniu ogólnoludzkim.

Wczytajmy się zatem we fragment kitabu: “Są cztery łaski, za które człowiek otrzyma łaski Boga to jest rozum i wiara wstydlivość i dobre uczynki.

Cztery rzeczy liche [które jak się uczyni — AK] te cztery dobre zginą. Jak uczynicie zły postępek, to w tym zginie rozum jak grzech cudzołóstwa popełnicie, to w nim zginie wiara, jeśli na coś się połakomicie, to (Kitab, s. 36A w. 10–17) zginie w nim wstyd jak pomówicie kogoś zginie dobry uczynek, te grzechy uczyniwszy wszystko zginie” (Kitab, s. 36B w. 1–2).

Bardzo ciekawym aspektem poruszonym w omawianym dziele jest śmierć kafiryńca czyli “niewiernego”. Muzułmanie żyjący w państwie polsko-litewskim otoczeni byli w większości wyznawcami chrześcijaństwa. Stąd też nie dziwi fragment poświęcony “niewiernym” — ten wątek pojawia się w różnych miejscach kitabu i ma rozmaite odniesienia do zachowań społeczności muzułmańskiej względem większości⁵.

Wartość moralizatorską kitabu dokładnie poświadczają podane powyżej przykłady. W celu jednak większego podkreślenia znaczenia i konieczności wypełniania nakazanych w kitabie norm postępowania autor przedstawił w nim również wizję kary za niespełnienie obowiązków. Kary opisywanej w dosłowny sposób, który miał przestraszyć słuchających nauk kitabu, a tym samym wymusić wypełnianie nakazów religijnych. Przykładem takim niech będzie wizja przyjscia Munkira i Nakkira tzw. pytałników⁶. “Anioły bardzo srogie i straszne do zobaczenia [strach na nich spoglądać — AK] twarz u nich czarna, oczy wielkie granatowe, same straszne z ust u nich ogień pała z nosa u nich dym wielki jak z komina idzie, u rąk wielkie pochodnie ognia” (Kitab, s. 53 B w. 5–9). W dalszej części opowieści możemy odnaleźć pytania jakie zadają ci aniołowie i jak karzą jeśli człowiek nie czynił tak jak nakazane mu to zostało; w tym fragmencie jest odniesienie w głosie, że chodzi o śmierć kafiryńca (niewiernego) jednak tekst odnosi się i jest wskazówką również dla muzułmanów, jaka kara może ich czekać jeśli nie będą wypełniać poleceń Boga: “...uderzą go ogniowymi buławami siedem razy, nie wbijajcie mnie w tą ziemię powie [zmarły — AK] do nich proszę was, nie bijcie mnie więcej powie zbity, oprócz was Boga nie znam, znowu jego uderzą aż noga o nogę, potem z jego lewego boku wrota piekielne się odsłonią (...)” (Kitab, s. 53B, w. 12–17). Ażeby uzmysłwić żyjącym, że po śmierci jest nagroda za moralne postępowanie w kitabie przytoczono wizję tego, co można stracić. Podane jest to na przykładzie zmarłego, któremu aniołowie ukazują raj, który go ominie⁷. “...Potem na wielki żal jego i smutek u głowy jego odsłonią się wrota rajskie, ukarzą mu się pożytki rajskie, powiedzą jemu [aniołowie — AK] człowieku jeśli ty byłbyś na świecie przeszłym robił dobre uczynki to byś te pożytki i rozkosze używał, a on [zmarły — AK] zacznie się kajać, wdychać powie jeśli by mnie Pan Bóg znowu na świat wypuścił czyniłbym dobre uczynki, potem wrota rajskie się zamkną, a w ten uczynek jego [grzech —AK] lichy, śmierdzący, strasznym, głuchym, ślepym uczyniwszy, podle jego porzuca,

potem jego tymi pochodniami jeszcze raz uderzą tak mocno, że dusza jego aż do sedzdy się pokłoni (wbije) a ten jego uczynek aż do dnia sądu wedle jego będzie przy nim i jemu męki ma czynić” (Kitab, s. 54A, w. 1–13). Oddzielną część kitabu stanowią nauki o pijaństwie. W pierwszej części ten fragment odnosi się do sury V “O wy którzy wierzycie! Wino, majsir, bałwany i strzały wróżbiarskie — to obrzydliwość wynikająca z dzieła szatana (Koran, s. V w. 90). W kitapie odnajdujemy “pijący muzułmanie mniej Bogu wierni pewne że pijany napój tańce płasy schadzki, karczemne w gości i kart gra, wróżenie to jest przeklęty heram [haram — grzech z ar. AK] to uczynek umysłu szatana” (Kitab, s. 63 A w. 1). Cały wywód poświęcony jest zgubnym skutkom pijaństwa i zwróceniem baczej uwag na kary jakie za to grożą.

3. Zakonczenie

Analizując treści kitabu pod kątem nauk moralnych daje się zauważyć, iż wszystkie one dotyczą życia codziennego. Nie odbiegają od norm przyjętych w społeczeństwie chrześcijańskim, są to bez wątpienia normy ogólnoludzkie. Muzułmanie, którzy będą ich przestrzegać otrzymają zasłużoną nagrodę czyli raj. Autor kitabu w wielu miejscach przy karach opisuje męki, jakie będą czekać człowieka za jego nieczne występki. Jednak dość skromnie prezentuje raj, i jeśli go wspomina to raczej delikatnie bez szerokiego opisu. Można nawet odnieść wrażenie, że to nie raj ma być nagrodą a raczej uniknięcie mąk piekielnych — bo jakkolwiek będzie w raju to na pewno będzie to lepsze od ognia piekielnego.

Język i treść kitabu nie są łatwe do przyswojenia, szczególnie w celu badań naukowych, gdzie poza posiadaniem kompetencji religijnych, językowych potrzebne są także inne umiejętności. Śledzenie wątków w kitapie jest dość skomplikowane, bowiem, czytany do wiernych w zaciszu domowym z odpowiednią intonacją stawał się niewątpliwie swoistą opowieścią, w której jedne wątki nakładają się na kolejne. Trudno niekiedy odnaleźć moment końca jednego i rozpoczęcia drugiego. Kolejnym utrudnieniem są wtręty arabskojęzyczne, które z pewnością były zupełnie niezrozumiałe dla odbiorcy (słuchacza). To co jest istotne z punktu widzenia przekazywanych nauk moralnych jest odwoływanie się do autorytetu, w tym wypadku do Koranu bądź słów Proroka. Czytając kitab zauważamy, że twórca (kompilator) jego zawartości był dość biegły w znajomości świętej księgi islamu, o czym świadczą licznie występujące wtręty koraniczne z różnych sur. Co więcej kompilator podając werset arabski Koranu tłumaczy go i interpretuje w sposób zrozumiały dla czytelnika (i słuchacza), niekiedy nieco dowolny; było to jak się wydaje podyktowane tym, aby język i cała zawartość była dostosowana do ludzi prostych, którzy w ten sposób mają zapoznawać się z religią islamu. Nie są to z pewnością traktaty

teologiczne, ale nie było w Rzeczypospolitej tamtego okresu ani środowiska, ani potrzeby tworzenia tego typu dzieł. Jak być zatem dobrym muzułmaninem i człowiekiem? Rada płynąca z kitabu jest bardzo prosta a przesłanie oczywiste — należy przestrzegać zaleceń Boga i wypełniać Jego nakazy.

PRZYPISY

¹ Szerzej na temat tego procesu zobacz [Sereja Szapszał 1932, 39–40].

² Zob. na przykład [Drozd 1996].

³ Informację na temat Kitabu znajdującego się w Muzeum Białoruskim w Wilnie odnajdujemy w I tomie “Rocznika Tatarskiego” w roku 1932, informację tę podał Jan Staniewicz, zob. “Rocznik Tatarski” t. I, 1932, s. 284–285.

⁴ Wszystkie zamieszczone cytaty z Koranu pochodzą z tłumaczenia dokonanego przez Józefa Bielawskiego, Koran, Warszawa 1986.

⁵ Z teologicznego punktu widzenia należało by używać terminu innowierca, a nie niewierny, bowiem wszystkie religie monoteistyczne, a więc judaizm, chrześcijaństwo, islam pochodzą z tego samego źródła Boga Abrahamowego, uznają Jednego Boga.

⁶ W tradycji muzułmańskiej istnieje przekonanie że po śmierci do mieita (zmarłego) przychodzą dwaj aniołowie i pytają go o jego życie stąd “pytajniki”, zadawać mają oni wiele pytań od filarów wiary po to jakie życie wiódł zmarły.

⁷ Kitab nie precyzuje w tekście jakiego zmarłego dotyczy opis, wprawdzie w głosie mamy informację “o śmierci kafiryńa” jednak w samym tekście nie ma praktycznie odniesień czy zmarły był muzułmaninem czy nie.

LITERATURA

- Drozd A., 1996: Staropolski apokryf w muzułmańskich księgach. (Tatarska adaptacja Historji barzo cudnej o stworzeniu nieba i ziemie Krzysztofa Pussmana), *Poznańskie Studia Polonistyczna*, Seria Literacka, t. 3 (1996), 95–134.
- Klucz do rajy = Cz. Łapicz i H. Jankowski (przekład i oprac.), *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*. Warszawa, 2000.
- Konopacki A. 2010: *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XIX wieku*. Warszawa.
- Krczyński S., 1932: *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa.
- Miškinienė G., 2009: *Luckevičiaus Kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*. Vilnius.
- Sereja Szapszał H. 1932: O zatraceniu języka ojczystego przez Tatarów w Polsce, *Rocznik Tatarski*, t. 1, 34–48.
- Szynkiewicz J. 1932: O kitabie, *Rocznik Tatarski*, 1 (1932), 188–194.
- Szynkiewicz J., 1935: Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie, *Rocznik Tatarski*, t. 2, 1935, 138–144.
- Tyszkiewicz J., 1989: *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII wieku*. Warszawa.
- Woronowicz A. 1935: Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość, *Rocznik Tatarski*, t. 2, 376–394.

ARTUR KONOPACKI

How to be a good Muslim — practical wisdom drawn from the kitabs of the Grand Duchy of Lithuania Tatars (on the basis of the Kitab of Ivan Lutskevich)

The following article raises a subject of moral teaching which can be found in Muslims' holy books of the Grand Duchy of Lithuania. Those Muslims living among Christians were made to create their own religious literature in order to maintain their religion of Islam. Kitab was a specific compendium of religious knowledge. It contains all orders and prohibitions of religious nature. Kitab was a source of information especially for Muslims living away from the Muslim world who looked for guidance how to treat their brothers and neighbouring Christians. Kitab enlists warnings and descriptions of different forms of punishment given to Muslims who refuse to obey the given guidelines. Kitab also has a lot of references and quotations from Koran. What is essential from the researcher's point of view is the fact of interfusion of Islamic religion with elements and local beliefs of infernal punishment. Kitab is an incredibly interesting form of religious manuscript of Tatar people living in the Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: Tatars of Grand Duchy of Lithuania, Muslims, kitab, kitabistika, Koran, Łuckiewicz, moral teaching, Islam, Muslims' holy books.

ARTUR KONOPACKI

Kaip tapti doru musulmonu: praktiniai patarimai iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės totorių kitabų (I. Luckevičiaus kitabo pavyzdžiu)

Straipsnyje nagrinėjama doroviniai pamokymai, kurie buvo įtraukti į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės musulmonų religines knygas. Musulmonai, kurie gyveno krikščioniškose šalyse, siekė išlaikyti savo religiją – islamą, todėl buvo priversti kurti savo religinę literatūrą. Kitabai buvo šios raštijos dalis. Juose buvo užrašytos moralinės doktrinos, religinės rekomendacijos. Šiame straipsnyje atkreipiamas dėmesys į tai, kokias moralines vertybes ir pamokymus skleidė šios knygos musulmonams, gyvenantiems krikščioniškoje aplinkoje.

Reikšminiai žodžiai: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės totoriai, musulmonai, kitabas, kitabistika, Koranas, doroviniai mokymai, islamas.

Nadeszło do redakcji: 21 sierpnia 2015 r.

Przyjęto do druku: 26 września 2015 r.

Artur Konopacki, doktor nauk humanistycznych (historia), adiunkt w Katedrze Historii Wychowania Wydziału Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku.

Artur Konopacki, Humanities PhD (History), adjunct at the Department of Education History, Faculty of Pedagogy and Psychology at the University of Białystok.

Artur Konopacki, humanitarinių mokslų daktaras (istorija), Baltstogės universiteto Edukacijos ir psichologijos fakulteto Švietimo istorijos katedros mokslo darbuotojas.

E-mail: konopackia@wp.pl

